यान्नात् ततश्च दध्ना संसृष्टो पि दाधिकः ४ उदकेन श्वयतीति श्विपत्थक इहैव सूत्रे निपातनात्संप्रसारणाभावः शति
शब्दादिति सहि लौकिकीं विवक्षामनुसारयति सूत्रे सञ्ज्ञायामिति निवृत्तिर्लतामपेक्षितम् पौर्णमासीति महाराजप्रो
ष्ठपदाट्ठञिसत्र तदस्मिन्वर्त्तत इत्यर्थे पूर्णमासादण् उपसंख्यानादण् शततन्त्ञा इति शतशब्दोऽनन्तवचनः सौ
मीति हलस्तद्धितस्येति यलोपः वायव्यमिति ओर्गुणः वान्तो यीत्यवादेशः उषस्यमिति उषस्शब्दस्त्रीलिङ्गो
दिवो दुहितरं देवतां वक्ति एतच्च ग्रन्थेश संसृग्स्वरथमित्यादिमन्त्रेषु प्रसिद्धम् शुनासीरीयमिति शुनश्च सीरश्चे
ति द्वन्द्वः शुनो वायुः सीर आदित्य इति वृत्तिकारः अन्ये त्वेकमेव शुनासीरमिन्द्रमाहुः तथा चाश्वलायनः
इन्द्रो वा शुनासीर इति मन्त्रवर्णश्च इन्द्रं वयं शुनासीरमस्मिन्यज्ञे हवामह इति मरुत्वतीयम् मरुत्वत्सोम् अग्नी
षोमीयम् अग्नीषोमप्यम् वास्तोष्पत्यम् वास्तोष्पतीयम् वेशमभूर्वास्तुरस्त्रियाम् वास्तोःपतिर्वास्तोष्पतिः इहैव सू
त्रे निपातनात्साधुः गृहमेधीयम् गृहमेधम् गृहमेधशब्दोऽकारान्तः मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्य इत्याश्वलायनः गृह
मेधास आगतेति मन्त्रलिङ्गं च कालेभ्यो भववत् कालाट्ठञिति प्रकरणे कालेभ्यो येभवे प्रत्यया वक्ष्यन्ते ते सास्य देवते
त्यस्मिन्विषयेऽनेन सूत्रेणातिदिश्यन्ते वत्करणं सर्वसादृश्यार्थं नेन यस्मायो विहितः ततः स एव भवति तथे १६६

त्रेणाप्रतिप्रसूत इत्ययं छिरूक्तोऽल्पाच्तरत्वम् एतेन मूलेऽस्वस्यानेवक्ष्यते वामदेवात् यत्सेति लोपेन सिद्धे मत्स्य
योऽल्किरणांस्वरार्थम् ययतोऽच्चेति सूत्रेण विधीयमानं नञउत्तरपदस्यायदन्तस्य अन्तोदात्तत्वं वामदेव्याद्दे मा
भूत् किन्तु अमयपूर्वदस्वरस्व यथा स्यात् ननु कृतेपि डित्वे ययतो रित्यस्य प्रवृत्तिः कुतो नेति चेत् परिभाषावलादि
त्यवेहि तथाहि निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति यग्रहणेऽयग्रहणं न भवति तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुब
न्धकस्येति यङ्ग्रहणेऽयङ्ग्रहणं न भवति इमे च परिभाषे इहैव डित्वेन ज्ञाप्येते तत्राद्यायाः प्रयोजनं दरणाणग्रणेति सू
त्रे तव्यग्रहणे तव्यङ्ग्रहणं माभूत् द्वितीयोदित्वं दीयते मेभूत् द्वितीयस्यास्तु अङ्ग्रहणे च ङ्ग्रहणं माभूत् तस्य यतेः
अश्वतः नेह आशिषि वयत् परिवृत्तो रथः तदेकान्तग्रहणं कर्त्तव्यम् नेह पुत्रपौत्रैः परिवृतः— तत्रोक्तम् मारव
इति प्रश्नोच्छिष्ट इत्यर्थे इति वृत्तिकारः श्रवणिष्ठ इतिनदर्थः तथा चैकस्य सूत्रेषु व्यवहारः उच्छिन्नेष्विन संबन्ध
होतीति सास्मिन्पौर्णमासीति सूत्रात्प्राकृतत्रेत्यनुवर्त्तते तेन समसम्पन्नादेवप्रत्ययाः स्यपिदलात् व्रतशब्देण
विहितो नियमः तस्मिन्स्तं सुरा येन गम्ये उत्पादिति कथन्नहि उरश्चोऽन्तिः नत्वतोभस्त इति चेत्तस्येम् भवार्थे द्गा
हित्वाघहित्वाहुः दमनक दशीति संस्कारश्चेहलक्षणादिना यत्संस्कृतापें प्राग्वहतेरिति ठग्वक्ष्यते सतती

श्री० अ० यु०

८१

१६७ सामयोक्तिः अद्वः समित्संमु वीरयौवतंत्रुटम्बुजाकस्पुष्मणालेलारिणी इति श्रीहर्षोक्तिश्च भाष्यसंमतेऽपि नास्संगते
तिभावः ब्राह्मणमाणव नरज्ञयो यमीलक्षाः तेसांप्रकृतीयम्भेवाक्ते नहि वडवाग्रजियनिवासूपेविशेषोऽस्ति नवास्व
रेउभयथाप्याद्युदात्तत्वात् टञ् नुनानुवर्त्तयिष्यतेऽस्वरितत्वात्तस्य अन्ततो विधानार्थं यन्वचनं तत्तिलार्थ
कथनपरं वार्त्तिकमाह एखादिति एहशब्दः स्तोत्रविशेषस्य संज्ञा एखाइति एखानां समूहः कथन्तर्हि एखः
षडहइति मत्वर्थलक्षणयैत्सवैहि यामजन ब्रत्तिहतान्तु वार्त्तिकान्तर्गतः मतुप्शब्दोऽपि सूत्रे प्रक्षिप्तः अनुदा
त्तादेरञ् इह सूत्रे चित्तवत उदाहरणम् अचित्तात्तु आपूपिकं शाष्कुलिकमित्यादेरपरत्वाट्ठगेव स्यादित्याह कार्पो वे६
पोतमिति कपोतमयूरशब्दौ मध्योदात्तौ लघावन्ते इति फिट्सूत्रात् खण्डिकादिभ्यश्च आद्युदात्तार्थं वचनम् अ
चित्ताद्धकोबाधनार्थञ्च चरणेभ्यो धर्मवत् यस्याः प्रकृतेः यः प्रत्ययो धर्मे वक्ष्यते स ततः समूहेऽपि स्यादित्यर्थः
ठञादयो हि चरणेभ्यो वक्ष्यन्ते चरणाद्धर्माम्नाययोरिति तत्र वार्त्तिकं तद्वचनेनातिदेशसूत्रेण ज्ञापितमिति गो
धन् काठकमिति गोत्रचरणाद्वुञ् छान्दोग्यमिति छन्दोगौक्थिकेतिञ्यः विषयो देशे तस्येत्यनुवर्तते रसाह
षष्ठ्यन्तादिति भौरिकिविधमिति क्रौवत्वं लोकात् सोऽस्यादिरिति अक्षरैयत्तानिबन्धनं पदं तथाद्विछन्दः १६७

वोदाहरति मासिकम् प्रावृषेण्यमिति सकारेति अन्यथा प्रक्रियालाघवाय षकारमेव पठेदिति भावः तस्य सम्बद्धः चि
न्वदाद्युदात्तं अगोत्रान्तं प्रतिपदमनुक्तप्रत्ययमित्युदाहरणम् तथाहि अविज्ञाहम्ब्याते अनुदात्तादेरञ् गोत्रान्ताद्व
ञ् केवलादिभ्यः प्रतिपदं यत्रादयः इत्याद्येनोदाहरति काकवाकमिति एवं बाकेम् काकवाक इत्येकशब्दो आद्युदात्तः
प्राणिनां कुपूर्वाणामिति फिट्सूत्रात् प्राणिविशेषवाचिनो शब्दानामादिभूतः कवर्गी तु पूर्व हेमाद्युदात्तः स्यादि
तिसूत्रार्थः अथादिः प्राक्शकटेरिति त्वधिकृतम् यत्तु वृत्तौ न्यासे च धौकमित्युदाहृतं तत्सामोदिकम् खलिका
दिष्वप्युक्तशब्दस्यासाधुत्वात् वृत्तौ च पठितत्वेनाजन्तत्वादित्यवधेयम् भिक्षादिभ्योऽण् भैक्षमिति अचित्तत्वाट्ठक् प्राप्तः
गार्भिणमिति अनुदात्तादेरञ् प्राप्तः सतित त्विन् आद्युदात्तत्वेऽपि लोपश्च स्यात् युवतीनामिति वृत्तिकारस्तु भि
क्षादिगणे युवतिशब्दं पठित्वा तत्सामर्थ्यात् न पुंवद्भाव इत्याहुः न चानुदात्तादेरञ् वा पितु पाठः भस्याढे तद्धिते पुंवद्भा
वः सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति प्रागेव निप्रत्ययनिवृत्तौ सत्यां कनिन्युवृषितक्षीति कनिन्नन्तया आद्युदात्तत्वात् तथा च
स्त्रीसंवेयो वनमिति रूपं तन्मते स्थितम् किन्तु नैतद्युक्तम् भाष्यवार्तिकयोरिह भवतिपाठस्य प्रत्याख्या
नात् तथा चेह भोजनोऽत्र गिकोऽण् न तु भिक्षादित्वप्रयुक्तः स एवधेयम् शत्रवणादिति इवश्च गामि गिणं योवतं गणेर

प्रौ०म०प्र०
१६८

क्रतुविशेषेति क्रतुशब्दस्तु न गृह्यते तथाहि सत्रिउक्थ्यादिष्वेव पठ्येत नापि क्रतुपर्य्यायाः उक्थ्यादिषु यज्ञशब्दस्य पाठा
दितिभावः अग्निष्टोमिक इति संज्ञाविशेषवचनस्यापि अग्निष्टोमशब्दस्य तत्संज्ञके क्रतौ निरूढः प्रयोगः वासवद
त्तामिति गद्यरूपो ग्रन्थविशेष आख्यायिकेति अधिकृत्य कृते ग्रन्थे इति सूत्रेणाऽऽदत्तः सर्वादेरिति सादेरित्यत्र अर्थ
3 वतः सशब्दस्य ग्रहणात् सर्वादेः पृथग्ग्रहणं तदपि अर्थवत्परिभाषायां ज्ञापकम् सवार्त्तिक इति वार्त्तिकानामधीत
इत्यर्थः अन्तवचने अव्ययीभावे अव्ययीभावे चाकाल इति सहस्य सः ततो ठक् इकन्निति पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मादि
कन्स्यात् शतशब्दात् षष्टिशब्दाच्च परो यः पथिन्शब्दः तदन्तात् षिकन्स्यात् षोऽनित्यर्थः शतपथिक इति अत्र वृत्तिका
रो बहुलग्रहणात् शातपथ इति अणमप्युदाजहार इकन्बहुलं पदोत्तरपदादित्युक्थ्यादिगणे सूत्रमिति न्यासकारः
वसन्तादिभ्यष्ठक् उक्थ्यादिषु वसन्तादयः पाठ्याः ते वा वसन्तादिषु तथा तेन कृतमित्येव आथर्वणमिति अथर्वणा
प्रोक्तोऽथर्वा उपचारात् यथा तेन प्रोक्तमिति प्रकृत्य ऋषिभ्यो लुग्वक्तव्यः वशिष्ठः विश्वामित्रोऽनुवाकः इत्युदाहृत्य १६८

तश्च कालस्य मानत्वात् अस्येत्यादिमिति प्रत्ययः स्यात् आदिमान् सप्रमाणश्चेत् प्रग्र ध्यत प्रमाणः कर्त्तरि च कारक इति कर्म
णि षष्ठी षष्ठो दराद्दित्वाद्येक नकारयोर्लोपः नूढश्चायम् चतुर्थषष्ठौ पादौ वा हिते प्रमाणे पुनरभ्यासित्वोक्तरयोरवसत्तर स्ये
वमादिवचना यत्र द्वयोर्मध्ये लिङ्गः क्रियन्ते सप्रमाणः चैत्रमिति कुटी कुटीर इत्यादि वत्स्वार्थे कृते लिङ्गान्यत्वम् संग्रा
मे प्रयोजनवाचिभ्यो योद्धृभ्यश्च प्रथमान्तेभ्योऽस्मिन्निति षष्ठ्यन्तार्थे संग्रामेऽभिधेयेऽण् स्यात् तदस्याम् प्रहरणं क्रि
म् माला भूषणमस्याम् क्रीडायां किम् खड्गः प्रहरणमस्यां सेनायाम् घञः सास्याम् घञः किम् श्येनपतनमस्यां वर्त्तते
क्रिया किम् प्राकारोऽस्यां वर्त्तते तदस्यामिति प्रकृते पुनः सास्यामित्युक्तिः क्रीडायामित्यस्यानुवृत्तिर्माभूदिति अत एवा
ह दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्त्तते तदधीते तद्वेद द्वितीयान्तादध्येतरि वेदितरि च प्रत्ययः स्यात् छन्दोग्रहणमधीयाने वि
दुषि च एतद्विधानार्थम् अन्यथा तु तत्रैव ऋतुवसन्तादीनां अशब्दात्मकेन तयाध्ययनासंभवेन वेदितव्यं वप्रत्ययः स्यात्
सिद्धान्ते तु छन्दोग्रहणसामर्थ्यात् ऋतुवसन्तादयः शब्दात्मकास्तत्प्रतिपादकग्रन्थे गौणा अपि प्रत्ययं लभन्ते ऋतून्वादि

र्थ इति शब्दः देशे तन्नासीति उत्तरसूत्रमये पत्वेति तेन निर्देशम् अनर्भावितएयर्थाद्धतोः कर्मणि क्तः यातुरर्थिकत्वमिति च
तुर्णामर्थानां समाहारद्वन्द्वात्तेषां तत्र भवा च्यातुरर्थिकाः अथान्मादित्वाद्वुञ् तद्धितार्थे द्विगौ ठञो लुक् स्यात् वुञ्वुरा सूत्रे कु
मुदेशाद्धस्पाद्धिः पाठेपि एकशेषो न भवतीति प्रथमतः कुमुदानां चतुर्णां द्वन्द्वं विधाय द्वितीयेन काशादिकुमुदानां द्वन्द्वेन सह
पुनर्द्वन्द्वविधानात् आदिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते तदाह अरीहणादिभ्य इति जनपदे लुप् तेनां...सेव नेह उदुम्ब नी५
रः सन्त्यस्मिन्नौदुम्बरो जनपदः न ह्यत्र लुबन्तं नामधेयम् वक्ष्यमाणेनेति अचलोपधात्परत्वादिति भावः न चाल्लोपस्य
स्थानिवत्त्वम् पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् न त्वेकदेशविकृतन्यायेन पदत्वाकुत्वं स्यादिति चेन्न बहिरङ्गत्वेनाल्लोपस्यासिद्ध
त्वात् न च षाष्ठीबहिरङ्गपरिभाषात्वं न पश्येदिति वाच्यम् कार्यकालपक्षाश्रयणात् नन्वेवमौत्सीत्यादावेत्रः वृद्धौ आमले
कीत्यादौ जश्त्वं न स्यात् यस्येति लोपे कृते वशिष्ठस्यास्यादि दित्यतिपदत्वात् न च भत्वं यस्येति लोपस्य स्थानिवद्भावात् न च
पदत्वेपि वं तस्य हविधिना सह कार्यकार्यकालतया पूर्वत्रासिद्धे चेति निषेधादिति चेन्न पदसंज्ञायां यथोद्देशाश्रयणात्
अत एव रामश्चोः इत्यत्र स्थायां पदत्वेन रुत्वादेरिव स्थानिवद्भावेन रामश्चोः इत्यादेः पदत्वम् अन्यथा उभयत्राश्रयणेऽन्त १६९

अथर्वणो वा अथर्वा आथर्वण इति शैषिकप्रकरणान्ते भाष्योक्तेः साधुः एवं क्षत्रियार्ष णप्रत्ययान्तात् क्षत्रियगोत्रप्रत्यय-
न्ता ऋषिप्रत्ययान्ताञ्ञितश्च परयोर्युवाभिधायिनोरणिञोर्लुक् स्यात् कुर्वादिभ्यो ण्यः कौरव्यः पिता कौरव्यः पुत्रः अ-
पत्ये त्यण् श्वाफल्कः पिता ततः इञ् लुक् श्वाफल्कः पुत्रः वसिष्ठादृष्यण् वाशिष्ठः पिता पुत्रश्च तिकादिभ्यः फिञ्
तैकायनिः ततो णो लुक् तैकायनिः पुत्रः अण एवेति पाणिनशब्दादौत्सर्गिकस्याण इतिभावः यद्वा पाणिनश-
ब्दो यौगिको न त्वृषौ रूढः गृष्ट्यादीनां ढस्येव ग्रहणम् एतच्च शास्त्रान्ते भगवत्पाणिनेः सिद्धमिति वार्त्तिकनिर्देशा-
त् दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेरिति भाष्याच्च निर्णीतमित्यवधेयम् अष्टकमिति संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति गः५
संख्यायाश्चातिशदन्तायाः कन् छन्दोग्रहणादेव सिद्धे ब्राह्मणग्रहणं तद्विशेषप्रतिपत्त्यर्थम् तेन पुराणप्रोक्ताना-
मेतद्विषयता नेह याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि याज्ञवल्क्यानि कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण् आपत्यस्येति यलोपः
याज्ञवल्क्यादयो नूतना इति सूत्रकार ख्या इति वृत्तिकृतां व्यवहारः छन्दोब्राह्मणानीति किम् पाणिनीयं व्याक-
रणम् अथ चातुरर्थिकाः [illegible] निकसंज्ञेति पीत्येतद्

प्रौ० म० सु०
१७०

न्यातइतिविशिष्टावधिपरिच्छिन्नेष्वर्थेषु विधीयमानाः अणादय एव स्युर्न तु थादयः शेषत्वात्तु सर्वेऽपि थादयः सिध्यन्ती
तिमेवम् जाताधिकारानन्तरं प्राग्विवक्षुत्वित्यादिभिस्सहत्वादिछुवक्तव्येषु ततः प्राक् पाठसामर्थ्याद्देवार्थताकल्पनाभा
त् तस्मात्सार्थमिदमिति चेत् अत्रोच्यते अधिकारस्तावदावश्यकः शैषिकाच्छैषिकः सरूपो नेति वक्ष्यमाणस्यार्थस्य
ल४ विषयलाभो यथा स्यात् शैषिकं प्रयुक्तं कार्यविशेषं ध्वनयितुं कि यमाराच्छेषाधिकार एव ज्ञापयति शैषिकान्मतु
वर्थीयाच्छैषिको मतुवर्थिक इत्यादि एष च श्लोकः सन्नविधौ मतुविधौ च भाष्ये पठितः इह सन्ननन्ते उपन्यस्त इति त
त्रैव व्याख्यास्यते एवं स्थिते तद्विधायकत्वमपि तस्मात्सुवचमिति नातीव नत्र निर्भरः कार्यः स्विगृहीतादपीत्यादिवाच्च निकृ
मेवेदम् सूत्रे तु संज्ञान्त सैवग्रहणम् अन्यथा विषमात् संख्यातुं देशेन स्यात् कुत्सितान्त्वय इति इहवहुव्रीहि
रपि तु वच्चः अत एव निपातनात् क्तोः कन्भावः तेन कन्भावे ज्ञापकं संख्यानमिति न कर्तव्यम् दक्षिणापश्चात्पुरसस
स्त्यक् पाश्चात्य इति कथन्तर्हि पश्चात्तनैः कश्चन गण्यमान इति श्रीहर्षः नयद्गिदेशवाचिनिपश्चाच्छब्दे
सावकाशस्य कालवाचकात्त्युट्युलौ वाधते परत्वादिति वाच्यम् अग्रादिपश्चाड्डिमजिति डिमच्याट्युलौ वा
धस्त्वडवर्त्वात् ससम् पश्चात्तन्वन्तीति पश्चात्तना इति कथञ्चिद्योज्यम् कापिश्याः ष्फक् कापिशीय ता५ १७०

5

वर्णान्वयप्रतिविधानपरत्वेऽपुर्नभेदस्यादिति दिक् महिमास्तेति एतत्सूत्रेणैव सूचितम् तथाहि प्रकृतस्य मनुपदवहित्वमतिदि
श्यतां प्रतिज्ञाला घेवायवेत्रुवेवा क्रियतां एवंमन्त्रयेच्चनम् अन्यतो विधानार्थम् शिखायावलञ्च दंतशिखात्समन्वायां
मितिम्न मेवक्ष्यति तद्देशेपि शिखावलइति रूपस्य सिद्ध्येरुतुनिवृत्त्यर्थम् देशेतन्याम्नाणो बाधनार्थञ्च कुम्भस्य नेऽ दि २
यत्नगेत सूत्रद्वयं सौत्रः सञ्ज्ञाः तु एवं लक्षितसमत्रापि ॥ : ॥ इति चातुरर्थिकाः ॥ : ॥ येये लक्षणाश्चेति स्वादेत
त् लक्षणत्वाबाधार्थम् चाक्षुषादीनां तस्येदमिति सूत्रेण शार्ङ्गरवादीनां तु संस्कृतं भक्षादित्यनेन सिद्धत्वात् तथा अधिकारे त्रिय
तस्विनापि र्थः धानीनां कुलनानाम पत्यादिचतुरर्थीपर्यन्तेष्वर्थेषु अप्रवृत्तेश्चोपकवलेनैव साधत्वात् तथाहि आर्द्रकाणां तेन
श्रु५ दृष्टोऽर्द्धवासेवां चरा स्वरत्नेव सिद्धेउत्तारादिपाठे न्यायप्रति नेतः प्राग्दीव्यतः स्तुः इति गोत्रे प्रोक्तेति वुञ्विधिरपि इहलिङ्म्
अन्यथासमूहस्यादी [illegible] दसमर्थानां भूतत्वयागे तत्र रणाद्युञित्वे वसिद्धे किंत्वेन किञ्च अपत्यादिधर्मेना मतः तत्स्या
धौ २ तस्येदं विवक्षितयायाचादि तत्र प्राग्दीव्यतः तर्हि प्राग्दीव्यतोऽणित्येव प्राप्ते स्वरूपश्योरन् अयो ऽत्र तदपत्यादि
चावत्सयेत्ते याधि [illegible] सु: भवादेतु प्राग्दी

सौ०म०पु०

१२१ ऽविशेषार्थ इति भावः। आपदादीति अन्तर्गणसूत्रमिदम्। धन्वयोपधाद्वुञ्। धन्वेति न स्वरूपग्रहणं वुञ्त्वासंभवादित्याशये
नाह धन्वविशेषेति ऐरावतं धन्वेति यद्यपि समानौ मरुधन्वानौ इत्यमरेणोक्तं तथापि न तं सकोपि धन्वशब्दो
स्ति आष्टकं नाम धन्वेति भाष्ये दृष्टपाठात्। गर्तादिभ्यश्च एभ्यो देशवाचिभ्यश्छः स्यात्। पूर्वपक्षादिशब्देभ्यस्तु देश
वाचित्वाभावेपि पाठसामर्थ्याच्छः। भस्त्रपार्श्वेति अल्लोन्त्यस्येति सकारस्य लोपः यस्येति चेत्यकारस्य अव्ययानां
भमात्रे टिलोपः स्यादिति यत्तां ज्ञापयितुमिदं लोपवचनम्। ऊर्ध्वतीयमिति ऊर्ध्वतो जातादिः आद्यादित्वात्तसौ तत शब्दः
6 स्वकीयमिति गहादेराकृतिगणत्वाच्छः। अदेशवाचित्वेपि पूर्वपक्षादिवत्। तथा चैतद्योगाप्रत्याख्यानादिस्तत्र
न हि स्वकीयस्यैव प्रत्याख्यानमिति न्यासः। केवलात्तु स्वशब्दादण् सौवम्। एतच्च द्वारादीनां चेति सूत्रे प्राक्रेउदाहृ
तम्। स्वीयमिति तस्मात् छीताच्छः। यान्यासस्तु स्वपरजनदेवराज्ञां कुक्चेति सूत्रयन्ति तत्र राज्ञो न लोपे यत्नः क
र्तव्यः। पर्वताच्च कथं तर्हि तत्र जन्म रघोर्घोरं पार्वतीयैर्गणैरभूदिति उच्यते पर्वतीयस्य राज्ञ इमे इत्यर्थे
छान्तादण् शैषिकाच्छैषिको नेति निषेधस्तु नास्ति असरूपत्वात् प्रकारस्मरोः इह योगो विभज्यते तेन १२१

४२

यदिर

ज्ञात्पश्चात्स्यात् सोऽधिमर्थः तदाह काचित्स्वपणीषु स्यादिति पुरःपाद् अपाचीदक्षिणादिक् द्वितीयो वर्णः पकारो नतु द
तोष्ठ्यः इमामगपांग्र इत्यादौ तथादर्शनात् प्रागादयो द्विविधाः अव्ययाः अनव्ययाश्च अस्तात्यन्ताः अव्ययाः अन्ये तु न
उभयेपि दृग्गत्यन्तेः विशेषात् अथ कथं संस्काराः प्राकृतनार इवेति कालवाचिनो व्ययास्य दत्वा पुष्कला विनिवेशम् ओ
तराह इति यदातु उत्तरादाहिप्रत्यये ततो लुक् क्रियते तदा औत्तराहश्चाद्भोऽन्तो दन्तः त्रिपाऽनिष्य बोधः आहृजन्तमु
आद्धदान्तः त्रियां दृश्येति विशेषः वल्यत इति शवसन्तु इत्येतत्र मदेप्योऽन् बहुवचननिर्देशाज्जनपदवाचीनां स्वतेन
तमहपर्यायः दिशो मध्यानामिति दिग्वाचका उत्तरपदस्य जनपदवाचिनो मध्ये भिन्नस्याचामादेर्वृद्धिः स्यात् ञ्णिति कि ति
ति च तद्धिते इत्यर्थः पौर्वमद्र इति मद्रैकदेशो मद्रशब्दस्य वृत्तौ दिक्शब्देन सामानाधिकरण्यात् तद्धितार्थेति समासः उदी
च्यग्रामात् दिग्ग्रहणं निवर्तनम् शैवपुरमिति प्रस्थपुरवहान्ताच्चेति वुञ् न भवति वृद्धादिति तत्रानुवर्तते भवतश्चक
छसौ जश्च्चमिति सितिचेति पद्त्वादिति भावः एतदर्थमेव हित्वसः सकारः अत एव नायं शकारादिः तथाहि सति सिते
मर्थस्यात् काश्यादिभ्य … त भकारएवामयमनुबन्धः तस्य विपर्यासस्तु त्वा प्रत्य

त्ति: कालिकः सम्बन्धः इत्यादयः प्रयोगाः विरुध्यन्ते किञ्च विशेषा एव गृह्यन्त इति निर्मूलम् अनित्य[illegible]त्
यत्तु वदन्ति स्वरूपं पर्यायश्चेह गृह्यते ज्ञापकात् तथाहि सन्धिवेलादिसूत्रेण संधिवेला त्रयोदशी [illegible] इति [illegible]भ्यो
अस्मेभ्योपि अण् विधीयते तच्च ठञो बाधनार्थं तदेव कालार्थं ज्ञापकमिति तच्चिन्त्यम् इदं हि विशेषग्रहणे ज्ञापकं न तु
तन्मात्रग्रहणे तथा चेनलुङ्कित इति सूत्रे सायंप्रातिकः पौनःपुनिकः इति भाष्यं व्याचक्षाणः कैयटः आह यथाकथंचि
त्कालशब्दा गृह्यन्त इति तथा च नदीमिश्रेति सूत्रेण दीवाचकत्वाविशेषात् स्वरूपस्यापि ग्रहणमुक्तम् तथैव तद्भिन्नेतर तदे
तदाह कालवाचिभ्य इति एतेनाकालिकेष्वेति जैमिनिसूत्रे अकालिकेति हि स्वपाठपक्षे कालग्रहणमिति [illegible] कालिक मि[illegible]
व्याख्यानम् [illegible]दिमते तु कालान् कालशब्दा गृह्यन्त इति कालाद्यत् प्रकृष्टे ठञ् इति पाञ्चमिकसूत्रेणैवं चरतयाऽका
लिकेति [illegible] कालव्याख्येयं स्यात् इह गौणमुख्यन्यायो नाश्रीयते तेन कदम्बपुष्पसाहचर्यात्कदम्बपुष्पः कालः व्री
हिपलालसाहचर्याद्व्रीहिपलालः तत्र भवं कादम्बपुष्पिकम् व्रैहिपलालिकमित्याकरः अत्र समाना[illegible] सन्धिवेला
दिसूत्रे अनेन काल[illegible]णेन नक्षत्राणां विशेषणमित्याहुः नैतत् षष्ठ्यादिशब्दानां कालोऽभिधेयोऽर्थः श्रुवविरोध इति [illegible]
घटी

यथासंख्यं न तथाहि उश्च दस्य दोरन्तरस्याम् आभ्यां छो वा स्यात् तद्धितेति चेत्तिवृद्धलान्निसंज्ञात्वे विकल्पो यत् त
तः ख्यञ् च एवमुत्तरसूत्रेपि योगविभागो बोध्यः तेनादेशयोः खञ्जणभ्यां यथासंख्यं न तस्मिन्नु आकाशाकौ तस्थि
न्व नीत्यर्थः ततः आग्नेय आतश्च खञ् तोरिति नीलम् तत्र एकमनकारे एकवचने अज्ञापि खञि आग्नि चेति वाक्ये
देनसख्यन्ते अतो यथासंख्यं नेति दिक् अध्यात्मिके सम्मतीत्यर्थं प्रत्यादेशो पद्यते तच्चस्माध्येव जले तथा चमउ
ज्यते अनाम्रश्च नूतन्नो अतिरिक्तः खड्रागः सबाह्य सम्मतिय ज्ञोपसन्नरागे इति नम्रनो नातिरिक्तः समदृत्यर्थः
इदानीमित्यर्थेपि एतर्हि सम्प्रतीदानीमित्यमरः ततोऽण् साम्प्रतम् ततो विनयादेराकृतिगणत्वात् स्वार्थे ठक् इति ना
सकारः द्विपादनुसत्रुद्द्यन्न सत्रुद्द्समयात्रनुसत्रु इष्ट अनुयन्तमयेस्य व्ययीभावः सप्तम्यन्तश्चेदम् विद्यमानक्रिया
कारकं विशेषणमित्याह सत्रुद्दसमीपे योद्धावति कच्छाद्यणो मनुष्यत्तुत्रस्थापदावेयम् अनुसमुद्रं किम् देवमनु
कौ॰ २ ष्य इदं मनुष्यः कच्छादिभ्यश्च मनुष्यतत्स्ययोर्वुञ् इति सूत्राभ्यां यथायथमण् वुञ् च कालाट्ठञ् इह कालवि
शेषवाचिनामेव ग्रहणं तम् तन्मात्ते कालिकीया

पः प्रावृषएण्यः अल्लोपो वाः प्रावृषेण्य इति प्रावृषि भवः जोन्तेतु ठञं वक्ष्यति एषामपि मितिसिद्धे प्रक्रियालाघ
वार्थं णकारोच्चारणम् किञ्च प्रावृषेण्यमाचक्षाणः प्रावृषेण्य् अत्र णकारश्रवणार्थमपि ततो ण्यन्तात् क्विप् णि
लोपाद्योपयलोपाः सर्वत्रा एव तल्लोपश्च हैमनमिति नलस्तद्धित इति टिलोपस्तु न भवति नलोपस्य समुदायलोपत्व
पक्षे अन्नितिप्रकृतिभावादव्ययवलोपत्वपक्षे ह्युपस्येति लोपस्यासिद्धत्वेनातिद्धितस्यानिवृत्तिर्वाह्या हैमनमि
8 ति अल्लोपिकृते तकारलोपो न तस्य सर्वत्रेति प्रतिपदोक्तेनाणा सन्नियोगशिष्टत्वात् वृत्तिकारास्तु छन्दसि ठञ् व
सन्ताच्च छन्दसीत्येव ततः हैमन्ताच्च इह सर्वत्रग्रहणमपकृष्यते तेन लोके वेदे च हैमन्तिकम् ततः अण् एव तल्लोपश्च
एवञ्च भाषायामपि रूपत्रयमित्याहुः एतच्च भाष्यविरुद्धम् भाष्ये हीदं सूत्रं प्रत्याख्यातम् तथेत्यम् हेमन्तपर्यायो हेम
न्शब्दोप्यस्ति हेमन् हेमन्तागनीगन्तिकर्णौ तस्मादेतौ हेमन्तश्च पतः इति प्रयोगात् तत्र भाषायां हेमन् हेमन्तशब्दा
भ्यामल्लणि हैमनं हैमन्तमिति रूपद्वयम् छन्दसि तु ठञात् तीयम् न चैतत्रे ठञा अणो बाधः छन्दसि सर्वविधीनां वै
कल्पिकत्वात् इति तस्माल्लोके रूपद्वयमेवेति तत्त्वम् सायञ्चिरम् नन्वनन्तरङत्वात्सोयं तुट् म तु रित्यादाविव १२३

पुष्यपदलक्षितचन्द्रमसा कालो लक्ष्यत इत्यर्थः परंपरासंबन्धेन पुष्यपदस्य काले लक्षणेत्यर्थो वा ।

त्यादिना ॥ इति चेन्नैवम् [illegible] पुष्यादिसमीपस्थेन चन्द्रमसा योगाल्लक्षितलक्षणया हि काले वृत्तिः
सैव पुष्यादिना अन्वाख्यायते योगादिनिवृत्त्यर्थम् न त्वेतावता कालो लक्ष्योऽर्थः अनन्यलभ्यस्यैव शास्त्रार्थत्वादिति दि
क् एवं स्थिते कालवाचिभ्य इति सूत्रस्य कालप्रतिपादकेभ्य इत्यर्थो बोध्यः आर्द्रा शरद्ः आर्द्रमिति कर्मनामधेयम् अ
श्वानं पुरुषस्तु नेह गृह्यते व्याख्यानात् रूढिर्योगमपहरतीति न्यायाच्च प्रवसतुश्च ठञ्वा स्यादिति शेषमोत्सर्ग
त्यादिना स्वविधिविकल्पेन विहितः पक्षे पुष्पलो बोध्यो शौवस्तिकमिति नन्विहरकारादेशोऽपुत्वेऽभः टिलः प्रत्ययभक्तत्वा तस्य ५
च्छादित्वाभावात् कर्म इत्युक्तो यथा न च परत्वादिकः आङ्गत्वाद् बहिरङ्गत्वात्प्रत्ययसन्नियोगशिष्टत्वाच्च टोल
रङ्गत्वात् न च सूत्रभङ्गः शौनकस्तु करः इत्युक्तानां इतिकादेशप्रसङ्गात् येवम् पुष्यादिसूत्रे वृद्धो मतव
ना स्थषज्वेति सूत्रे चतुश्च द्वित्वे नरकादेशोऽन्तरङ्गत्वो बलवानिति ज्ञापितत्वात् अन्यथा प्रत्ययाद्युदात्तत्वेहते रका
देशः स्यादिति किं उच्चरितत्वेन कृतेति कादेशो प्रत्ययस्वरं बाधितुं चिरं त्वमुच्यते सन्निवेशात्तद्वमिति त्रिधा
द्वादेशत्वयः [illegible] लक्षणोऽयं लो

१७५ अधिकारत्वाच्चैवादयः तस्मात्साधर्म्यनिर्देशोऽयम्। नच गोतादिष्वेवेति नियमः; तुवचः चाक्षुषद्रव्यमित्यादिसिद्धेः तत्रालेशे तेइत्यादौ तु अनभिधानादेव न भविष्यति अङ्कुस्याखनति वृक्षमूलादागतः इत्यादौ यथा समर्थविभेयत्व आक्षेपादेवलप्स्यन्ते चाक्षुषमित्यत्र तृतीया यथा तस्मात्तत्र जात इत्यादि सूत्राणि व्यर्थानीति चेत् अत्राहुः प्राग्दीव्यतीयेष्वपि साक्षीनपवादांस्तत्र तत्र विशेषेव तुं जातादयोऽर्थास्तावदवश्यं वक्तव्याः तेच योगविभागेन विभक्तिविशेषसमभिव्याहारेण
नाप चोक्ताः स्पष्टत्वार्थम् यानि तु निरपवादान्यर्थादेशं निकृत्तलब्धक्रीतकुशलाइत्यादीनि तानि स्पष्टत्वार्थान्येवेति प्रावृषेण्य
क इति विभाषापूर्वाह्णापराह्णाभ्यामित्यस्यापवादः आर्द्रकः मूलकः इति नक्षत्राणोपवादः प्रदोषक इति निशाप्रदोषाभ्यां चेत्यस्यापवादः अवस्करक इति औत्सर्गिकष्ठाः केचित्तु सन्धौ याश्चरदो वृञिति सूत्रस्य सन्धौ ग्रहणं कृतत्वपक्षे तत्र यच्चं अनुवर्त्तयन्तीति इति निकारः तेषां मते असन्धौ यथायथं अण्वाद्यो ह्रादयश्च बोध्याः अमावास्याया वा सन्धिवेलाद्यणोपवादः अमावस्यदन्यतरस्यामिति तत्रैणामासृवीइसेरपि तिवद्धौ पक्षे ह्रस्वो निपात्यते एकदेशविकृतस्यानन्यतया ह्रस्वपक्षेपि अणेवतो सिद्ध एव आमावस्यः अमावास्यकः केचित्तु संधिवेलादिषु इहसूत्रे च ह्रस्वोपध १७५

तुशब्दस्य प्रत्ययतयाऽङ्कुः संज्ञानिमित्तं यो ग्रहस्य विधीयमानोऽनादेशो न स्यात् न च तुगेव कार्य्यः तस्य पूर्वान्तत
या प्राप्तस्तन्निमित्तत्वविसर्जनीयाभावप्रसङ्गादत आह तुः प्रागिति इत्यादीति आदिशब्दार्थस्तु द्वेकालतने षि
ति सायन्तनमिति स्यतेर्ग्रजिदिवसावसाने रूढः तस्य प्रत्ययसन्नियोगेन मान्तत्वं निपात्यते अमन्यत्र त्वकारान्त एव
सायाह्नः आह च संख्याविसायपूर्वस्येति भारविश्च सायमर्णवमभिलङ्घयन्त्या इति एतच्च वार्त्तिकमतम् आह हि
सायंचिरमोर्मकारान्तत्वं प्रत्ययसन्नियुक्तमिति भाष्ये तु सायंशब्दस्य पाठ इह सूत्रे प्रत्याख्यातः स्वरादिषु पठितात्सायं
मिति मान्तादव्ययत्वेनैव प्रत्यये रूपसिद्धेः न चैवं ष्ठगन्तात्कालाट्ठञिति ठञि रूपापत्तिः तस्य कालवाचित्वाभावादित्याहुः
बोधकत्व यद्यपि कालमात्रं लाक्षणिकसाधारणं ठञ्विधौ गृहीतं तत्तु उक्तभारविप्रयोगात्सायशब्दस्यापि तथाप्यनभिधानाद्वुञ् ने
ति बोध्यम् एवमन्यत्वमिति प्राह्णः सोढोऽस्येति प्राह्णेतनः इत्याद्यर्थम् तन्नहि समस्ति जातावर्थे तु द्वेकालतनेषि
त्युक्तान्सिद्धम् चिरन्तनमिति चिरशब्दस्य सूत्रे उपादानात् द्युद्युलावपि लः अग्रादीति डिमचोऽर्द्ध्वं शब्दस्य मक
र्थम् अग्रमातः ननु त्रस्य लक्षणत्वात्

नु१
कृत्स्ले सूत्रे निर्देशः उपसंख्यानमिति प्रकरणाद्धतुकृइतिबोध्यम् स्थानान्तेति गोशालश्रा द्दस्यविभाषा सेनेति नपुं
सकस्यैव सूत्रे निर्देश इत्युक्तम् तत्साहचर्यात्खरशालेप्येवमेव नचैवं स्त्रीत्वपक्षे लुङ्केति भ्रमितव्यम् लिङ्गविशिष्ट
परिभाषया तत्रापि लुङ्क्सिद्धेः यद्यपि गवल्लयोःपाठेपि नक्षतिः एकदेशविकृतन्यायेनक्लीवेपि लुङ्क्सिद्धेः तथापि लो
10 कवार्थं कृतपाठ इति हरदत्तः वत्सशालश्चेति वत्सशालायामित्यपिबोध्यम् इत्यादीति आदिशब्दादभिजित् अश्व आभिजित
युक्त अश्वयुजः कृतलब्ध यद्यपिकृतक्रीतत्वेजातिलब्धत्वयोर्व्याप्तेंतेतथापिप्रयत्नपादानेकृतत्वक्रीतत्वप्रकार
कोपिबोध्ये उद्दिश्येश्येबिकासाधव इतिबोधयितुम् अनएवजातेलुङ्भाजामपिकृते लुङ्केतिबोध्यम् प्रायभवः
नचतन्नभव स्वनेनगतार्थता प्रायभवस्यभवस्यचविशिष्टाविशिष्टत्वाभ्यांभेदात् उपजान्वादयः सामीप्यंव्ययीभावाः
तेषांसमाहार द्वन्द्वे सोत्रंपुंस्त्वम् संभूते इहतन्त्राव त्यांऽवत्कृष्टिराधेयस्याधारात्परिमाणानतिरेकश्चेत्यर्थद्वयमपि
गृह्यते स्थोम्नि इति स्तुघ्ने संभाव्यते तत्परिमाणान्नातिरिच्यतेवा यः सेनादिः सएवउच्यते कोशाद्ढञ् कौशेयमि
दिवा

मधीयते तेषां दीर्घपक्षेन स्यात् विहृत्याप्रकृतेरग्रहणादिति न्यासकारहरदत्तादयः वस्तुतस्तु अहृतवद्धेर्ह्रस्वप्रकृतिभूत
स्येदं ग्रहणमित्याश्रित्य ह्रस्वपाठोपि समर्थयितुं शक्यते अथ अमावास्याशब्दाद्दकारप्रत्ययः स्यात् अयमपि प्राग्वदुभाभ्यां
बोध्यः तदिह अमावास्यायां जाते तु स्वदीर्घग्रांप्रत्ययत्रये णाष्ट्रूपाणि अविष्ठाफल्गुनीइह सूत्रे स्वातिशब्दो ह्रस्वान्त इति केचि
यठ हरदत्तादयः माधवस्तु स्वातीति दीर्घेति ङीषन्तं पठति तथाहि अव्ययात्यबिति सूत्रे धिष्टिकाणां विप्रतिषेधनिरूपण
प्रस्तावे सोवात इति भाष्यप्रयोगस्य कैयटेनोक्तम् मध्वार्थेऽण् जाते तु अविष्ठेत्यादिना लुक्स्यादिति संधिवेलादिसूत्रे हर
दत्तेनाप्येवमुक्तम् नच ह्रस्वादिकारादिति ङीषन्तात्स्वातीशब्दाज्जातार्थेऽणः अवणमस्त्विति वाच्यम् लिङ्विशिष्टपरिभा
षयाल्लुकोऽदुर्वारत्वादिति भावः माधवस्तु जातार्थेपि ङीषन्तस्य सोवात इति रूपमाह लिङ्विशिष्टग्रहणे केवलस्याग्रह
णात् एतच्च अनतिसातत्यगमनेरत्यत्र धातुरत्ने स्पष्टम् अविष्ठाफल्गुनीति अविष्ठाधनिष्ठा इत्यादीति आदिशब्दात् श्रवण
धः स्वातिष्यः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] हस्तिकापर्यायस्य हस्तशब्दस्य समाहारद्वन्द्वेन पंसक

तिः॥१

11

उ॰ नेन समर्थो भिन्नार्थश्च आद्यो यथा अस्तिक्षीरा गौः द्वितीयो यथा अस्तिमान् धनवानित्यर्थः तदिह द्विशेषाद्द्वयो
रपि ग्रहणम् आस्तेयमिति न्यासकारहरदत्तौ चिन्त्याहेयं विषास्थ्यादीत्यमरः ग्रीवाभ्योऽण् ग्रीवाशब्दो धमनीसंघातेव
र्तते उद्भूतावयवभेदविवक्षया स्तत्रैव बहुवचनम् तिरोहितावयवभेदविवक्षायां त्वेकवचनान्तादपि अण् जौ तरं
गभीराभ्याः पञ्चजनादुपसंख्यानम् पञ्चजनः परिमुखादिभ्यश्चेति दिगादिगणानन्तरं परिमुखादिगणः पठ्यते
तत्सामर्थ्यादिह सूत्रेऽव्ययीभावपदं तन्मात्रपरमिति निर्णीयते नहि परिमुखादीनां कार्यान्तरविहितमस्ति येन गण २५
पाठश्चरितार्थः स्यात् परिमुखादिभ्य इत्येव तु न सूत्रितम् बहुव्रीहितत्पुरुषयोरपि प्रसङ्गात् अव्ययीभावग्रहणं त्वो
त्तरत्रोपयोगार्थं इति भावः परिमुखादिगणे प्रतिशाखं शब्दोऽपि बोध्यः तथा च शाखया प्रति प्रतिशाखं भवं प्रा
तिशाखं [redacted] अव्ययीभावाच्चेति भवार्थे ञ्य इति माधवः कर्णललाटात् अलंकारे
किम् कर्णम् ललाटम् तस्याव्याख्यानः इतिशब्दो वाक्यार्थपरामर्शी इति तत्समीपे श्रूयमाणश्च कारस्तत्र भव इति वाक्या
र्थमाक्षिपति व्याख्यातव्यस्याग्रस्थस्यानीम प्रतिपादकम् तत्र शाखालक्षणायावत्सत्र नोदग्रहः तस्मात् सञ्जाला ख्या नक ९७६

ति सूत्रेऽयम् कोशे संभवत्सु सत्कार्यवादाश्रयणात् मतान्तरे तु विकारप्रकरणे एषा ढञि सस्थानत्वं कोशाड्ढञिति पाठम्
तथा च वार्त्तिकम् विकारे कोशाड्ढञ्संभूते त्वर्थानुपपत्तिरिति उ. चायोगविभागउक्तार्थः आरब्धउक्तम् उक्तेऽर्थे ढञो
पवादः जकारः स्वरार्थः उ. तत्र तत्र भवत्यर्थश्च [illegible]को अणोकिम् मासे देयाभिक्षा तत्र भवः कालादिति नियत्तम् काल
संबन्धस्य नत्वेतस्य निवृत्तये पुनस्तत्रग्रहणात् नच पूर्वसूत्रस्थस्य तदित्यस्य व्यावृत्तये तत्रग्रहणमिति वाच्यम् तदस्येति सू
त्रस्येतउक्तत्वात्पिसुपठत्वात् दिगादिभ्यो यत् दिश् वर्ग पूग पक्ष धान्य मित्र मेधा अन्तर पथिन् रहस् अलीक
उखा साक्षिन् आदि अन्त मुख जघन मेघ यूथ उदकात्संज्ञायाम् न्याय वंश अनुवंश विश काल आकाश दि
गादिः मुखजघनशब्दयोरिह पाठः शरीरावयवार्थः सेनाया मुखे जघने च भवं मुख्यं जघन्यम् दृतिकुक्षि दृतिश्चर्म
विकारः शरीरावयवविशेषश्च तत्र भवं दार्तेयम् कुक्षिशब्दो धूमादिः ततो धूमादिभ्यश्चेति वुञि प्राप्तेऽनेन ढञ् कलशिर्घट
इति तथा च दशग्रहतं कोलशेयमरि [illegible] मपि गोरसेऽत्र मरस्य [illegible] यां मन्यपात्रं कलशिरित्युक्तम्. कलशिशब्दः [illegible]
वद्दृत्यालोऽयन्नीतिमा [illegible] सरूपको निपातः सच ति

अयनशब्दोभावसाधनः ते नसमासे अनोभावकर्मवचनः इत्यन्तोदात्तः अभेदोपचाराद्रूपे वृत्तिः इहठञ्प्राप्तः
औपनिषद इत्यत्राप्येवम् विद्यान्यायशिक्षाशब्देभ्योपि च ठक्प्राप्तः व्याकरणशब्दात्तु वृद्धाच्छः ठञाय आयःस्वा
मिग्राह्योभागः सयस्मिन्नुत्पद्यते तदायस्थानम् बहुवचननिर्देशः स्वरूपग्रहणनिरासार्थः वृद्धाच्छं परत्वादयं
बाधते आपणिकः आकरिकः विद्यायोनि विद्यायोनिकृतः सम्बन्धोयेषां तेभ्यो वुञ्स्यात् अणोपवादः छं तु प
७२ रत्वाद्बाधते आचार्यकः मातामहकः मातुलकः [illegible] विद्यायोनिसम्बन्धेभ्य इत्येवतदाह वुञोपवाद इति
उष्ट्रकत्वेतिवक्तव्ये तपरकरणं ठञ्ग्रहणं च चिन्त्यप्रयोजनमिति प्राञ्चः अत्रेयं चिन्ता पैतृकी विद्येत्यत्र ङीवर्थं ठञ् नच
पिठ्ठेति सूत्रे कञ्ग्रहणेन सिद्धमिति वाच्यम् यादृशीयात्ता घसिद्धेः तदनुबन्धकस्याग्रहणात् गोत्रादङ्कवत् अपत्यप्र
त्ययान्तादङ्कवत्प्रत्ययाः स्युः अङ्कइत्यस्य सर्वस्यायमतिदे शोननुसाक्षाद्विहितस्यत्याग्रहः तेन गोत्रचरणाद्वुञिति
वुञपिलभ्यते सहितस्येदमिति सामान्येनविधीयमानोपि अत्यन्तगिरन्तादन्यत्रांकेपि इष्टः वै[illegible]त्यादि संज्ञाङ्के त्युक्ते
रन्यत्रित्र नादिहापवादः औपगवकमिति गोत्रचरणादित्युक्तं हेतुमनुष्येभ्यः मनुष्यग्रहणस्तेहेत्वादिर्थम् [illegible] १७१

नः

इति धेयम् २

ख्या २

रणे सप्तम्यन्तात्तु भवार्थे प्रत्ययः यद्यपि तस्येदं तत्र भव इति सूत्राभ्यां गतार्थता तथापि ठञादीनपवादान्वक्ष्यति माभूवन्
राम० निति इह यावेव प्रसङ्गान्तु अणादिकं विधीयते व्याख्यातव्यनाम्नः किम् पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसला पाटलिपुत्र
तिंत यथा व्याख्यायते ईदृक् संनिवेशविशिष्टमिति भवति इदं व्याख्यातव्यस्य नामग्रहणेनैव व्याख्येयत्वस्य प्रसिद्धत्वात् नाम २४
ग्रहणस्य च प्रसिद्ध्युपसंग्रहार्थत्वात् बह्वचोन्तोदात्ताट्ठञ् अणोपवादः बह्वचः किम् ऋचं षष्ठकं वक्ष्यति एकाश्रस्तु पार्थ्यः
सोपधू तेऽन्य अन्तोदात्तात् किम् संहितायाः सांहितम् गतिस्वरेणाद्युदात्तोयम् पौरोडाश सिद्धा
नीषु पौरोडाशिकी पुरोडाशिकी दाम्भदाने कर्मणि घञ् इहैव निपातनाद्दस उत्वम् छन्दसो यदणौ छन्दसः लक्षण
स्य ठकोपवादः छन्दस्यः छान्दसः इहार्थयोः प्रत्यययोः यथासंख्यं न स्वरितत्वात् चातुर्होत्रकादिति चतुर्होतेति पृ
थिवीहोता घोरः धूर्धुरित्यादिमन्त्रस्य नामधेयम् आर्चिक इति आदिशब्दात्त्वाथमिकः आध्वरिकः पौरश्चरणिकः
नामाख्यानग्रहणं संघातविग्रहीतार्थमिति वार्त्तिकम् तत्र विग्रहीतग्रहणं आख्यातार्थं नामशब्दानुग्रहत्वादेव सि
द्धम् नामिकः आख्यातिकः नामाख्यातिकः अण् ऋगयनादिभ्यः ठञोपवादः इति आदिशब्दात् ह्रस्वपौः आयन इति

प्रौ॰ म॰ सु॰
१२८

वसुदेवस्यापत्यं वासुदेवः अथान्येके स्मरन् तत्र गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् इत्युत्तरसूत्रेणावुञेव ५

तथाच तत्रभवद्दत्तेवसिद्धम् सत्यं वासस्यान्येतेन नात्र कर्तृत्वेन प्रसिद्धत्वात् प्रकारकृतो भेदः वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न व
स्तुनीत्यादौ तत्प्रचारो बोध्यः अभिजनश्च अभिजायतेऽस्मादित्यभिजनाः पित्रादयः पूर्वबान्धवादिरिति वा स इत्यनु
वृत्तं तत्सामानाधिकरण्यादभिजनशब्दस्य तत्तन्निवासिनि लक्षणा एवं स्थिते फलितमाह यच्चपूर्वैरिति वासुदेवार्जुनाभ्यां
वुन् छाणोरपवादः अल्पाच्तरमजाद्यदन्तमिति सूत्राभ्यामर्जुनस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते तमकुर्वन् ज्ञापयति सर्वतोऽभ्यर्हितं
पूर्वमिति स्यादेतत् वासु॰ किमनेन वुना न ह्यत्र कश्चिद्विशेषः प्रागेव वृद्धत्वात् न च वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावनिषे
धो दोषः वुञ्यपि न कोपधाया इति निषेधस्य समानत्वात् न चाभ्यर्हितं पूर्वमित्येतज्ज्ञापनमेव फलम् तथात्वे हि पूर्वनि
पातप्रकरण एवाभ्यर्हितमिति ग्रहणमात्रं लाघवात्कुर्यादिति अत्र भाष्यं तस्यैषा तत्रभगवत इति अयं भावः सर्वत्रासौ सम
स्तं च वसत्यत्रेति वै यतः ततोऽसौ वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयते इति स्मृतेः परमात्मैव वासुदेवः सर्वत्रासौ वसत्यन्तर्यामित्वा
त्सर्वमत्र वसतीति सर्वस्याश्रयत्वविवर्तत्वात् इति वासुः बाहुलकाडुण् कौकः ऽपाणाऽरुषोन लिनेश्रयस्व वासुर्नारायण
ऽनर्थकत्वविश्वरूपाः इति त्रिकाण्डशेषः वासुश्चासौ देवश्चेति विग्रहः तथाच नेयं गोत्राख्या नापि क्षत्रियाख्या अतो वु १२८

सूत्रमिति विभाषागुणेऽस्त्रियामित्येतियोगविभागादगुणाद्वचनादपिपञ्चमी मनुष्येभ्य इतिवहुवचनं स्वरूपविधिनिरा
सार्थम् मयट्च योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः ठेऽस्ति वर्षः हैमवती गङ्गेति हिमवतः प्रकाशते तत्रप्रथमं दृश्यते
इतियावत् विदूराञ्ञ्यः अशेषवादः वैदूर्य इति इन्नामधातोशब्दत्वात् न तु न डुलत्वं मूर्धन्यमध्याः न लयी सङ्गनिवा
लवायाच्छिद्रमसौ प्रभवतिविदूरे तु संस्क्रियते सत्यम् अतएवसमाहितं भाष्ये वालवायो विदूरञ्चेति वालवायशब्दः
प्रत्ययं लभते विदूरादेशं च सूत्रे पठितेऽनादेशेनातु रूपस्यानीत्याक्षिप्यते पद्लिसापवितिभावः तज्जाच्चनिपथि
हृत्ययोः द्वितीयान्तात्कारिप्रत्ययः स्यात् तस्येत्यंध्याहृतो वेत्यर्थः तत्र साधुरिति द्विगन्तिकाद्या निपच्य नीतादृति वकेर
णस्य स्वातन्त्र्यविवक्षयापञ्चमीः कर्ता सोऽमुकमकुञ्जकारमिति सोऽग्रमितउत्खनिष्यमाणो केरणी भूतमिति फलितो
र्थः पूर्वं तक्करणस्य कर्तृत्वे प्रत्ययः तदितिस्वेवेति अधिकृत्य तदपेक्षया द्वितीयेयं शारीरकीय इति चतुर्लक्षणीसू
त्रसंदर्भः ठक्छसौ शिशुक्रन्द अनवाप्तिकम् इन्द्रेदेवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः देवासुरम् राक्षोऽसुरम् सोऽस्यनि
वासः सोऽतिऽस्य [illegible] सकर्तेहत्यर्थः
नन्वि

लौकिके प्रक्रियावाक्ये पूर्वं भित् ततो निमित्ताभावात् ठलादि इदमर्थमित्युपसंख्यानम् अणां तु इत्येवानूद्यते अग्नी
धद् इति णिरवं प्रत्ययः यद्यपि वाग्नीध्रशालवेत्यादौ आग्नीध्रशब्दः प्रयुज्यते तत्स्वार्थेऽञ् पक्षे वो धम् तथा च वार्तिकम् अ
ग्नीध्रः साधारणादञ् इति अग्निमिन्धे इति क्विप् अग्नीत् ऋत्विग्विशेषः त्वमग्ने ... तात्र यें त्सवे तु छान्दसं ह्रस्वत्वं
बोध्यम् सामिधेनीति षित्वान्ङीष् हलस्तद्धितस्येति यलोपः यया ग्निं समिन्धते सा समित् संपदादित्वात् क्विप् ... रणोऽक्वि
प् ततः कर्मणि षष्ठ्यन्तात् आधानकरणे तद्धितोऽयम् रथाद्यत् अपवादः रथाङ्ग्याङ्क इति वार्तिकमभिप्रेत्याह १२२
रथ्यं चक्रमिति अवेदमवधेयम् द्वयो रथयो रङ्गमिति विग्रहे द्विरथम् रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्त
विधेरुपसंख्यानात् यत् द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक् यत्तु द्वौ रथौ वहतीति स द्विरथ्यः तद्वहतीति यत् तस्य प्राग्दीव्य
तीयत्वाभावान्न लुक् अतएव तद्वहतीति सूत्रे रथग्रहणं सार्थकम् अन्यथा रथाद्यत् इत्येव रथाङ्ग इवावो ढर्यमी
षांकित्वेनेति ननु द्विगोर्लुगनपत्य इत्यत्र अचीत्यस्यापकर्षणे नैकयमव लुगिति चेत् सत्यम् तद्वहतीत्यत्र
रथग्रहणमेव ज्ञापकमेतस्य यतो हलादेरपि लुग्भवति इति अन्यथा तत्र रथग्रहणं व्यर्थमेव स्यात् द्वन्द्वाद्वुन्
अपवादः छन्तपरत्वाद्बाधते काकोलूकिकेति काकोलूकस्य वैरमित्यर्थः वुन्नन्तत्विष्याम् वैरमैथुनिका

क्त एवउक्तविधिः तेनप्रोक्तम् प्रकर्षेणोक्तं प्रोक्तं अध्यापनार्थं व्याख्यानेन वा प्रकाशितमित्यर्थः प्रकर्षेणेति
वचनान्नेह देवदत्तेनाध्यापितम् लिखितं वा तेन अणोऽपवादः कठचरकाल्लुक् कठशब्दाद्वैशंपायनान्तेवा
सित्वाण्णिनिः चरकादण् तयोर्लुक् कलापिनोऽण् वैशंपायनान्तेवासित्वाण्णिनेरपवादः इनण्यनपत्ये
इति प्रकृतिभावेनाप्नेन [illegible] हंनोनस्ते ति छगलिनो ढिनुक् कलापिन्नेवासित्वाण्णिनेरपवादः पाराशर्य अणू
कृशाश्वाण्णिनिरिहस्मर्यते नहि प्रयते [illegible] ते तदर्थम् शौनकादिभ्यश्छन्दसीति सूत्राच्छन्दोग्रहणमनुवृ
वर्त्य सूत्रयोश्छन्दस्त्वं तु गौरव्या वस्त्वावोधाय भिक्षुनटमिति एतल्लक्षणौ रूपम् भिक्षुनटसूत्रयोः किम् पा
राशरम् शैलालम् कर्मन्दकृशाश्वादिनिः इत्यादिच्छन्दोत्व वस्त्वादिप्राग्वत् भिक्षुनटसूत्रयोः किम् कर्म
न्दम् काशाश्वम् तेनैकदिक् छन्दसीति वर्तनम् उनसेनेत्युक्तेः सिद्ध पूर्वोक्तविषये उपज्ञाते उपदे
शं विनाज्ञातमुपज्ञातम् कृतेग्रन्थे तेनेत्यनुवर्तते तसिश्च अणादयः पंचमहोत्सर्गाः वादयश्च वक्ष्यमाणं
माविनिम्नः [illegible] दीनाक्रमिदत्वाद

प्रौ०म०पु०
१८०

[illegible]न्ते अतः अप्राणि आयुरात्तं अवद्धं प्रतिपदमवश्यमौणा प्रत्ययं चेहोदाहरणमित्याशयेन तथैवोदाहरति आत्म
[illegible]इत्यादि अस्मन् भस्मन् शब्दो मनिन्प्रत्ययान्तौ मपर्यन्तिकाम् त्रयोपि नित्स्वरेणाद्युदात्ताः प्राचीनस्तु तस्येत्य
स्यानित्यत्वात्तदधिकारो [illegible] नेह हालः सेरः मा पूर्व इति प्रागिरजनादिभ्योऽञ्जित्स्त्र अनुदात्तादे
रञः सिद्धत्वादुदात्ताद्य [illegible] धनार्थस्वावश्यकमिदम् परत्वादनुदात्तादिग्रपि वर्तते मोर्वमिति मू
र्वीशब्दः [illegible] पिप्पलशब्दोप्येव [illegible] सुक्तेः प्रयुज्यते च तथा त
योरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति म [illegible] अणस्यादिति बिल्वादिभ्योऽणिमतोऽनुवृत्तेः ओरञ् इत्यस्यापवादो
यम् बिल्वादिष्विति माधव [illegible] बिल्वादिषु इति पाठः तस्मादिहमामी [illegible] स्यादित्यादि उदात्त इति फिषि [illegible] देल
क्षं दृष्ट्वा [illegible] बिल्वादिबिल्वपाठयोः साधु साधुविवेको बहुश्रुतैः कार्यः आत्मन्वतीति विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्त
रपदयोर्लोपो वा च्य इति वचनात् [illegible] शब्दे मे [illegible] तिना [illegible] मवशिष्यते तथा क [illegible]
ए [illegible] यांम [illegible] वशिष्ठो [illegible] स्यादित्तः क्षेत्रज्ञः [illegible] वत्ति न [illegible] १८०

दिवेन्द्र इति स्त्र्यधिकारेऽमरः कुलेत्यादि कुत्सकुशिकयोर्मैथुनिका विवाहरूपः सम्बन्ध इत्यर्थः मिथुनं हि दंपती
तस्य कर्म क्रिया निपातादेनम् मनोज्ञादित्वाद्वुञ् ग्रैनिदन्तं चेदं स्त्रियां स्वभावात् संघांकपूर्वस्याऽपवादः घोषेति अ
त एव यथासंख्यमपि न वैषम्यात् प्रकृतयस्त्रिस्त्रः प्रत्ययार्थविशेषणानि तु चत्वारि परंपरेति यथा गवादिनिष्ठः स्वामि
नो गोद्वारा सम्बन्धः साक्षादिति यथा विद्यानां विधा यद्यपि अंकलक्षणयोः पर्यायत्वं सिद्धम् कलंकांको लांछनं च चि
ह्नं लक्ष्म च लक्षणमिति कोशसिद्धं च तथापि पृथग्ग्रहणसामर्थ्यादिह विशेषपरतेति भावः णित्वं ङीबर्थम् उभयत्र वनि
षेधार्थं च वैदिकविधायस्य वैदिकविधः विद्यानामसाधारणीया विधा तद्धानि सर्थः छन्दोगौक्थिकसंघाद्यो निवृत्ताः ए
भ्योऽस्यः स्यात्तत्रेदमर्थे चरणाद्धर्मम्नायाः ञ्योऽपवादः न यत्तु औत्सर्गिकस्याणः धर्माम्नाययोरित्युक्तेनेद छान्दोग्यं कु
लमित्यादि ॥ ॥ समाप्ताः घैविका ॥ ॥ तस्य विकारः षष्ठ्यादिसमर्थस्य तस्य ग्रहणस्य निवृत्तये पुनस्तस्येत्युक्तेः
अणादयस्तु न निवर्तन्ते प्राग्दीव्यतः प्रोक्तनादिति विधिष्ठावधिपरिच्छेदेनाधिकृतत्वात् प्रक्षुप्तादिकारेऽणादयः
सुः तत्र प्राणिरजतादिभ्योऽञ् अनुदात्तादेश्च तयोर्ने नयोः निरंतरयुगयदिमः विपत्रेत्यादिभिरपवादा वक्ष्य

श्रीरञ्ज१

26

उत्तरमीमांसायामानंदमयाधिकरणेभाष्यकारैरन्योन्तर आत्मानन्दमय इतिश्रुतौ आनन्दमय इति विकारे मयडित्यु
क्तं तत्कथं संगच्छताम् भाषायामिति सूत्रयता पाणिनिना सह विरोधात् (किञ्च विकारशब्दान्नेति चेन्न) प्राचुर्यादि
ति सूत्रयता व्यासस्यापि आनंदशब्दस्य बहुकृतया छन्दसि विकारे मयड् दुर्लभ इत्येवाशय उचितः एवं स्थितेऽन्नमु
याद्यभिप्रायपाठेऽपि किञ्चित्करः उभयसंभव एवतस्य निर्णायकत्वात् तथा च प्राचुर्ये मयटं वदतां प्राञ्चां छन्निरुक्तामेव व्या
ख्यानं प्रबलं न तु भाष्यकारोक्तमिति चेत् अत्रोच्यते श्री आमयणोश्छन्दसीति सूत्रे भियश्छन्दसी संशक्तावत् भगव
ता भाष्यकारेणाप्रत्याख्यातेः छन्दसि सकलविकल्पानां व्यवस्थितत्वात् अतएवउक्तं नित्यं छन्दसि वृद्धादिभ्यश्च
नित्यं छन्दसि इत्यादयोपि वैयाकरणैरित्थमेव अप्रत्याख्याताः न्यायसाम्यात् एवं स्थिते तात्पर्यग्रहस्य न्यायात् संधाने
नैव सिद्धेस्तदर्थं पाणिनिसूत्रारम्भार्थनान्येह भाषायामिति सांज्यम् तथा द्व्यचश्छन्दसि नोत्वद्वर्ध्रबिल्वादिति द्विसू
त्र्यपि त्याज्या सति हि भाषाग्रहणे शरमयं बर्हिरित्यादिसिद्ध्यर्थं द्व्यच इत्यारभ्यम् मौञ्जं शिक्यं वार्ध्रं चर्म बैल्वो यूपः इ
त्यादौ द्व्यच इति प्राप्तप्रतिषेधं नोत्वदिति सूत्रमारब्धम् उक्तरीत्यात्तु सर्वमिदं निष्फलं भाष्यकारैरेवप्रत्याख्यानप्रा

कोनाम तत्रसम्बन्धात्वद्योतकषष्ठ्यर्थस्याभावेऽश्मन्निति नाम भवति तस्मादवयवे आश्मनं विकारे प्याश्मनमित्येवं भव
ति न चाश्मनो विकार इति टिलोपः स्यादिति वाच्यम् प्रसिद्धतरत्वेन पाषाणवाचकस्यैव तत्रग्रहणस्योचितत्वात् त्रपु
तन्तुतस्येदमिति सामान्यविवक्षायां भविष्यति पैष्टी सुरेतिवत् किञ्च तस्येदमित्यणि टिलोपो नास्ति विकाररूपविशे
षविवक्षायां तद्विधानात् ओरञ् इति उञ्शब्दोऽयं लादित्वादन्तोदात्तः कार्पासमिति कृञः पास इति पासप्रत्यये सा
र्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे रपरे कृते कर्पासीशब्दो गौरादिङीषन्तः तस्मादनुदात्तादेश्चेत्यत्रैवाधिका बिल्वा
दिभ्योऽण् भाषायां किम् स्वाद्रोयूप इति वृत्तिकाराः यद्यपि मयटो वैकल्पिकत्वात्सिद्धमिदं तथापि वैदेव द्रुवः परस्य
मयटोऽर्थान्तरपरत्वमेवेति तात्पर्यग्रहार्थमेवेदम् नतु घञ्च द्व्यचश्छन्दसीति सूत्रेऽपि च एवेति नियमार्थे सति उक्तार्थे तात्प
र्यग्राहकत्वमिति तिष्ठेत् तावत् विपरीतनियमशङ्कानिवृत्त्यर्थं भाषाग्रहणमिति तत्त्वम् अधिकारादेव सिद्धे एतयोरि
ति वचनं तु तदुत्तरेषां प्राणिरजतादिभ्योऽञित्येवमादीनामपि विषये प्रवृत्त्यर्थम् कपोतमयम् लौहमयम्
रह विकारेऽणवयवे तु केवलमभ्यं आच्छादनयोरिति सप्तम्यन्तसमासनिर्देशाद्द्वितीयथासंख्यं न स्यादेतत्

श्री०अ०स०
१८२
रा०अ०

17

मयड्वैतयोरिति पक्षे प्राप्तं मयटं बाधितुं ष्णरयं यद्विधिः ग्रोष्ठ्य औरसः एकाचो नित्यमिति मयट् श्यापवादो यत् द्रुवय
मिति द्रोर्विकारः स्थूलप्रस्थादिपरिमाणमित्यर्थः आमलकमिति फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवो विकारश्च तेनाण्मयर
क्षिप्रत्ययः कंसीयपरशव्ययोः परशव्यस्यापि गणादित्वाद्दञि सिद्धे लुगर्थं वचनम् नच यस्येति लोपे कृते हलस्तद्धित
स्येति यलोपेन सिद्धमिति वाच्यम् ईतीत्यत्र वृत्तेः ॥ःं॥ प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताः ॥ःं॥ आहोप्रभूतादिभ्य इति उ
पसंख्यानमिति न तु षष्ठ्यते आहे तिपदे एकदेशस्य प्रकृतिभागस्य उआहरणार्थेन रकारेण आहाविति निर्देशः प्रभूत
माहेति क्रियाविशेषणाद्वक्तेरिप्रत्ययः अभ्रेति अभ्रिः स्त्रीकाष्ठकुद्दालः इत्यमरः दीव्यतीत्यादौ कालश्च रूपसंख्या
अविवक्षितौ अदेवीत् देविष्यति वा आक्षिकः एवं देविष्यसि देविष्यामि वा दीव्यन्ति दीव्यथ दीव्यामो वा आक्षिकाः
कारकं तु विवक्षितमेव अतएव जयति जितमिति कर्तृकर्मणोः पृथगुपादानम् संस्कृतम् योगविभाग उत्तरार्थः
कुलत्थकोपधादण् कुलत्थैः संस्कृतं कौलत्थम् वाहुकेति सूत्रे षकारः सांहितिको न त्वनुबंधः इति न ङीष् तथा च
आकर्षात्सर्पादेरित्यादि श्लोकवार्त्तिकं प्रकरणान्ते वक्ष्यते निकषोपल इति सुवर्णपरीक्षार्थः पाषाणस्तमिति एत १८२

यंच एवंचवेदान्तसूत्रवृत्तिकृतामपि गतिः तैरपि आनंदमयादितरेषु विकारे मयटः स्वीकारात् अन्नमयप्राणमयम
नोमयेषु च स्वत्वान्न यद्यपि भवेपि विज्ञानमयशब्दे विकारे मयडर्थे उक्तप्रकारस्येवाशु सत्त्वमात्रात् तथा चानन्दमयेपि
विकारार्थत्वेनोचितात् एकरूप्यात् यत्तु प्राचुर्ये मयट् अपि प्रकृत्यर्थविरोधितो लेशतो दुःखित्वाभात्प्रकृते विकारार्थः
पर्यवसानं तीत्याशयः अथवा नित्यं वृद्धशरादिभ्य इत्यत्र भाषायां ग्रहणं नानुवर्त्तते अनुवृत्तावपि भाषायां नित्यं अन्यत्र तु क्वाचि
त्कः स्यात् श्रिमयड् असाधुः अत एव शरादिभ्यः मयड् वृद्धपाठोप्यर्थवानिति मोक्षु वरुणाम्नायेगहे राकृत्न्नहंगमयि
तिमयोर्दर्शनात् नच भाषायामेवमयड् वृद्धस्य पाठ इति वाच्यम् आरम्भसामर्थ्यादेव सिद्धे नित्यग्रहणं योगविभागेन
मन्नापि क्वचिन्नित्यार्थं तेनैकाचो नित्यं मयडिति स्वाकाव्यम् अभ्यर्थं अपि यं स्यादेकारेउदाहृतत्वात् एवं वृद्धतामयड् वृद्धस्या
त्वैव यथासंभवं स्त्वात् यदा रे तु मयड् भावे मयड् अनुवर्त्तमाने मयड्विति सूत्रे एव आगतार्थे मयड् विकार इति त्वार्थे कार्य
कथनमेव सर्वथापि संकरमगवत्पादोक्तिरनवद्यैवेतिदिक् गोश्च पुरीषे पुरीषं न विकारो नाप्यवयवः तस्मात्तस्ये
दमर्थे ॥ यं प्रत्ययः प्रकरणात् त्विङ्ःसावलीयस्त्वात् गोपयसोर्यत् पयविषये गोरजादिप्रसंगे यत्वउक्तत्वापि

सूत्रे प्रक्षिप्य त्रेर्मम्नित्यम् नित्यग्रहणं स्यात् तन्त्रेणाप्रयोगं वारयितुम् अत एव लौकिके विग्रहवाक्ये क्त्रादीनां प्र
योगो नेष्यते: तदाह कृत्रिमं निर्वृत्तमिति संख्यावाचीति शब्दस्य नेह ग्रहणं व्याख्यानात् प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्यय
स्यग्रहणात् निर्जीयाणामित्यादिसिद्धं च ननु नित्यग्रहणेन निर्वृत्तार्थविवक्षायां वाक्यस्य वारणेपि तदविवक्षा
यां स्यात् अस्य दुर्वारत्वान्नेदं सिद्धमिति चेन्न नित्यमिति योगं विभज्य तत्सामर्थ्यादर्थविशेषानादरेणैव स्यात् अवा
रणात् भावप्रत्ययान्तादिमप् एवं चेमबेव कर्त्तव्यः तथाहि भावप्रत्ययान्तादिमप् ततश्चेमभावे साधुत्वं वर्त्त
18 ते नियमार्थं चेदं तेन निर्वृत्ते तावद्वाक्यं निवर्त्तते ततः नित्यम् अनेनान्यत्रापि स्यात् अतो वाच्यते अपमित्यमिति उ
दीचां माङ इति क्त्वाप्रत्यये ऽपेत्यनेन सह गतिसमासात् मयतेरिदन्यतरस्यामितीत्वं तथा च नामान्तरीयाणाल्य
प्ययः किन्तु वचनात्प्रथमान्तादेवेति भावः प्रतीपं वर्त्तत इति प्रतिगता आपोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः ऋक्पूरित्यका
रः समासान्तः द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईदितीत्वम् अनुगतमात्रन्वेदम् (?) प्रतिकूलादयोऽपि कूलपर्याया हीमे एवम
नुलोमकूलशब्दा अविवक्षितार्थाः ऊदनोर्देशे इत्यूत्वं न अदेशत्वात् परिमुखमिति अपपरिवर्जने इति १८३

च्चभ्यासे कष लवे त्यादि दंडके माधवेनोपन्यस्तम् किन्तु आकर्षात्पर्षादेरिति वार्त्तिकस्थानन्तर्गणत्वं हिनी रेफपाठे
वृत्तावसङ्गतिः स्यात् येन पाठेनेति पर्पंगतौ हलश्चेति करणे घञ् सपर्ष इति एतच्च माधवरीत्योक्तं उज्ज्वलदत्तस्तु
खष्ठ शिल्प शष्प वाष्प रूपपर्प तल्पाः निरुक्तेनपे शब्दस्थाने पर्पशब्दं पठित्वापि पर्णैः पर्पगहे वासवरणांच्च तेनच
रथं पर्पिक इत्युदाजहार इहान्तर्गणसूत्रे पादः पर्चेति पादाभ्यां चरति पदिकः यत्तु वार्त्तिकं पर्पादिभ्यः के चरताव
पसंख्यानमिति तिसोऽस्यैव प्रपञ्चः पर्प अश्व अश्वत्थ रथ जाल न्याय व्याल पादः पद् इत्यादि आगणिक इति एवा
देरिति सत्र इकारादिग्रहणं कर्त्तव्यमिति वचनात्पूर्णं हारादिकार्यं न भाजुष्क इति वेतनादिभ्यो धर्म्मा रेत्यतिप
ठते नख संधान विग्रहीनां धर्म्मिति सिद्धान्तः आयुधाच्छ च आयुधात्मनेनाभुधम् ब्वेस च एक विधानमिति कः
उत्संगेन हरतीति उपादस्तेन पतिर्वे निर्ष्टः भस्त्रयेति भस्त्राचर्मविकारः येन लोहादिकं ध्मायते जलादिकंच नीय
ते शीर्षभारशब्दोऽत्र पद्यते निपातनात् शीर्षभावः सप्तमी समास एव तत्पुरुषे कृतीतिवाऽलुक्पक्षे शीर्षे भारः ए
करेशविकृतस्यैति वीवधात् चेति वक्तव्यमिति वार्त्तिकन्तु न्यायसिद्धार्थकथनपरमिति भावः वर्त्ति वीवधः